

УДК 338.43:330.8:631.155

НЕПРАН Ірина,

кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник відділу
науково-методичної роботи та реферування
Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН (м. Київ, Україна)

nepran07@gmail.comORCID: [https://orcid.org/\(0000-0001-8194-6065\)](https://orcid.org/(0000-0001-8194-6065))

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА М. Ф. СОЛОВЙОВА (1938–2013) У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

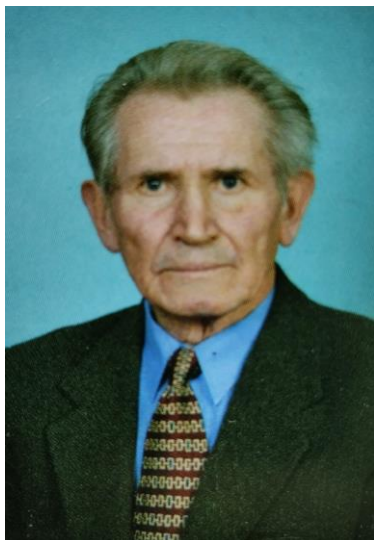
Глибинні соціально-економічні трансформації на селі, які відбувалися в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ ст., були спрямовані на перетворення відносин власності та форм господарювання, на реформування сільськогосподарських підприємств і адаптацію нових організаційно-правових форм до ринкових умов господарювання. Значну увагу привертають праці професора Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва М. Ф. Соловйова, який увійшов в історію української аграрної економічної думки в якості організатора та захисника великотоварного сільськогосподарського виробництва. Слід констатувати, що з 2010-х рр. особистість М. Ф. Соловйова забуто. Мета статті – відродити забуте нинішнім поколінням економістів ім'я видатного українського вченого М. Ф. Соловйова, проаналізувати його наукову спадщину у контексті проведення реформувальних аграрного сектору економіки України. Наукові погляди М. Ф. Соловйова дають можливість оцінити характер та динаміку економічних процесів, які відбувалися на селі в період глибоких соціально-економічних трансформацій. Вони повинні стати основою переосмислення стратегії аграрної політики України, в основу якої була покладена концепція руйнування. Актуальність даної теми полягає в тому, що наразі для багатьох вітчизняних економістів приходить розуміння щодо помилковості здійснення реформ 1990-х рр., які спричинили руйнацію великотоварного виробництва, знищення цілих галузей аграрного сектору економіки, зубожіння селян. На жаль, лише небагатьом із українських економістів вдалося вирішити це завдання; серед них на перше місце слід поставити М. Ф. Соловйова.

Ключові слова: аграрна реформа, великотоварні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті господарства населення.

**SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR
M. F. SOLOVYOV (1938–2013) IN THE CONTEXT OF THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ECONOMY**

Deep socio-economic transformations in the countryside, which took place in Ukraine at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, were aimed at transforming property relations and forms of management, at reforming agricultural enterprises and adapting new organizational and legal forms to market conditions of management. Considerable attention is drawn to the works of M. F. Solovyov, who entered the history of Ukrainian agrarian economic thought as an organizer and defender of wholesale agricultural production. It should be noted that since the 2010s, the identity of M. F. Solovyov has been forgotten. The purpose of the article is to revive the name of the outstanding Ukrainian scientist M. F. Solovyov, forgotten by the current generation of economists, to analyze his scientific legacy in the context of reforms in the agricultural sector of the Ukrainian economy. The scientific views of M. F. Solovyov make it possible to assess the nature and dynamics of economic processes that took place in the countryside during the period of profound socio-economic transformations. They should become the basis of rethinking the strategy of the agrarian policy of Ukraine, which was based on the concept of destruction. The relevance of this topic lies in the fact that many domestic economists are now coming to understand the fallacy of implementing the reforms of the 1990s, which caused the destruction of wholesale production, the destruction of entire branches of the agrarian sector of the economy, and the impoverishment of peasants. Unfortunately, only a few of the Ukrainian economists managed to solve this problem, among them M. F. Solovyov should be put in the first place.

Keywords: agrarian reform, large-scale agricultural enterprises, farms, personal households of the population.

Постановка проблеми. Професор Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва Соловійов Микола Федорович належить до тієї плеяди вчених, які здійснили вагомий внесок у становлення і розвиток української аграрної економічної науки. Майже 50 років М. Ф. Соловійов плідно працював у галузі економіки та організації сільськогосподарського виробництва. Його наукові праці вирізнялися новизною і сміливістю наукової

постановки актуальних для теорії та практики аграрного виробництва проблем, глибиною аналізу, точністю висновків. Особливість багатогранної наукової діяльності М. Ф. Соловійова полягає в тому, що його наукові дослідження завжди були пов'язані із вирішенням нових, малодосліджуваних проблем, які виникали перед аграрною наукою. У працях М. Ф. Соловійова, як правило, досліджуються нові теми, а якщо трактуються раніше проаналізовані, то повністю в оригінальній постановці. Тісний зв'язок із практикою сільського господарства, вміння бачити перспективу, принциповість поглядів були характерною рисою наукової діяльності М. Ф. Соловійова. Тому його спадщина цінна не тільки з точки зору дослідження становлення української аграрної науки, а й як така, що сприяла більш повному розумінню сучасних проблем розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У новітній історії України відсутні узагальнені дослідження про наукову спадщину М. Ф. Соловійова. Окремі фрагментальні дані щодо наукової та практичної діяльності вченого відображені у виданні «Вчені економісти-аграрники» [1, с. 303–304] та в «Історії Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва» [2, с. 421–422]. Після смерті ніяких публічних спогадів про

М. Ф. Соловйова не існувало, що привело до його забуття на довгі роки. Внаслідок цього колективна пам'ять про дослідника не сформувалась, а відсутність його носіїв привело до того, що сьогодні вона не з'явилася навіть у Державному біотехнологічному університеті¹. Відсутність живої колективної та економічної пам'яті про історичну персону створює інформаційний вакуум.

Мета статті – відродити забуте нинішнім поколінням економістів ім'я видатного українського вченого М. Ф. Соловйова, проаналізувати його наукову спадщину у контексті проведення реформувань аграрного сектору економіки України.

Виклад основного матеріалу. Соловйов Микола Федорович належить до категорії вчених, які завдяки особистим здібностям та умовам підготовки поєднують талант великого дослідника й організатора практичної роботи, виховання нових кадрів. За профілем наукових досліджень М. Ф. Соловйов насамперед економіст. У сфері економіки його наукові інтереси зосереджені на розробленні напрямів інтенсифікації та підвищення економічної ефективності аграрного виробництва, економічного механізму господарювання сільськогосподарських підприємств, моделей форм організації і матеріального стимулювання праці, концепції реформування й адаптації сільськогосподарських підприємств до ринкових умов господарювання, системи бізнес-планування. Не залишилася непоміченою роль М. Ф. Соловйова у підготовці кадрів. Він широко залучав молодих дослідників до виконання важливих розробок, які вимагали суттєвого наукового обґрунтування і розвиненої методології та методики аналізу. Діяльність М. Ф. Соловйова як вченого досить багатогранна і не вичерпується лише публікаціями. В історії

¹ Державний біотехнологічний університет був організований у 2021 р. на базі об'єднання чотирьох вузів, зокрема і Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва.

економічної науки він займає почесне місце і як один з фундаторів наукової організації сільськогосподарського виробництва.

М. Ф. Соловйов народився 10 квітня 1938 р. у с. Довгі Буди Беловського району Курської області. Дитинство припало на сурові випробування Великої Вітчизняної війни, голодні воєнні та післявоєнні роки. В 1961 р. з відзнакою закінчив Харківський сільськогосподарський інститут ім. В. В. Докучаєва й одержав спеціальність економіста-організатора сільськогосподарського виробництва. З тих пір майже безперервно його доля була пов'язана з ним. У 1961-1964 рр. Микола Федорович працював головним економістом радгоспу ім. Леніна Кам'янець-Дніпровського району Запорізької області. У 1967 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. З 1971 р. по 1988 р. виконував обов'язки завідувача кафедри організації виробництва та агробізнесу Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва (далі – ХНАУ ім. В. В. Докучаєва). З 1992 р. працював професором на кафедрі. Наукова діяльність М. Ф. Соловйова досить багатогранна. Її результат – глибоке дослідження в галузі економіки сільського господарства. За час роботи в ХНАУ ім. В. В. Докучаєва вчений підготував 15 кандидатів наук, йому належить понад 200 наукових праць, присвячених актуальним питанням економіки, 12 підручників та навчальних посібників, 4 видання для спеціалістів підвищення кваліфікації. Очолював наукову школу, започатковану відомими вченими Л. М. Клецьким і К. Г. Телешком. Понад 30 років був членом Спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій.

Наукові роботи 1980-х – 1990-х рр. були пов'язані із плануванням та організацією виробництва на сільськогосподарських підприємствах. Одна з ранніх наукових робіт присвячувалася інтенсифікації та економічній ефективності використання зрошувальних земель [3]. В той час ним було

опубліковано ряд підручників [4–7]. Займаючись проблемою організації сільськогосподарського виробництва, дослідник видав низку досліджень з питань планування чисельності та фонду оплати праці працівників сільськогосподарських підприємств [8].

Новий етап наукової діяльності М. Ф. Соловйова пов'язаний з питаннями удосконалення планування в умовах ринкового механізму господарювання. Спільно зі вченими кафедри розроблено уніфіковані бланки бізнес-плану розвитку сільськогосподарського виробництва, які рекомендовані для сільськогосподарських підприємств України всіх форм господарювання. Одночасно розроблені рекомендації зі складання бізнес-плану і навчальний посібник «Бізнес-план розвитку сільськогосподарського виробництва» [9], допущені Міністерством АПК для підготовки спеціалістів в аграрних вищих освітніх закладах.

Починаючи з 1992 р. М. Ф. Соловйов звернувся до розроблення однієї з найскладніших проблем – реформування сільськогосподарських підприємств. Принципові положення вченого зі стратегії аграрних реформ були викладені у статті «Аренда як форма перетворень відносин власності в аграрному секторі» [10]. Він виступив противником деколективізації, вважаючи, що за своїми руйнівними наслідками вона перевищить колективізацію (див.: [11]).

На замовлення Мінагрополітики у 1999–2002 рр. на кафедрі ХНАУ ім. В. В. Докучаєва за участю М. Ф. Соловйова розроблялася держбюджетна науково-дослідна тема: «Обґрунтувати і впровадити систему моделей і методику розробки бізнес-плану сільськогосподарського підприємства різних форм господарювання (для післяприватизаційного розвитку)». Розробка одержала високу оцінку Міністерства АПК і використовувалася на багатьох сільськогосподарських підприємствах України.

В 2000-х рр. наукова спадщина М. Ф. Соловйова розкривала актуальні теоретико-практичні питання реформування сільськогосподарських підприємств і була пов'язана з обґрунтуванням стратегії реформування аграрного сектору економіки України. В цей період дослідник опублікував низку робіт, у яких по-новому висвітлено актуальні питання розвитку сільськогосподарського виробництва, запропоновано власне розуміння стратегії аграрних реформ. М. Ф. Соловйов на основі глибокого економічного аналізу вказав на помилковість стратегії аграрної реформи, яка призвела до руйнування великотоварного сільськогосподарського виробництва.

Дискусію викликала написана у 1998 р. стаття «Про стратегію економічних реформ і ринкових перетворень в аграрному секторі економіки України», яка стала своєрідним каталізатором дослідження українських вчених щодо результативності аграрних реформ. Маючи виключне значення в аналізі розвитку аграрних реформ, ця публікація представляє собою блискучий зразок вдумливого відношення дослідника до творчості. На жаль, багато положень статті після смерті М. Ф. Соловйова не стали предметом глибокої розробки в нашій країні. Аналізуючи результати «реформування», вчений писав: «В цілому ж підтверджується повне банкрутство реформування аграрного сектора» [12, с. 5]. Цей процес посилювався із проголошенням у жовтні 1994 р. курсу «ринкових реформ». Саме цей курс, наголошував М. Ф. Соловйов, поклав початок розпаду колгоспно-радгоспної системи. «Колгоспно-радгоспну систему, – писав М. Ф. Соловйов, – руйнували планомірно і хлоднокривно. Важливо було як можна швидше виконати установку Заходу про незворотність ринкових реформ» [11, с. 7]. Як доказ ефективності сільськогосподарського виробництва М. Ф. Соловйов наводив дані: Україна в 1988 р. на душу населення займала по виробництву цукрового буряку, картоплі, овочевих і бахчових, яєць, цукру 1 місце в світі, молока – друге місце, зерна – 3.

«Всеохоплююча фермеризація виявилася ілюзією. У 1996 р. на долю фермерських господарств припадало 0,7 % загального обсягу виробництва продукції сільського господарства» [11, с. 10]. Про це він наголошує і тому, що на IX з'їзді Асоціації фермерів України (грудень 1998 р.) було прийнято «Концепцію відродження сільського господарства України», в якій записано: «Стару систему господарювання не можливо реформувати, її слід кардинально змінити» [13]. Не потрібно багато розуму, щоб зрозуміти: мова йде про подальше знищення сільськогосподарських підприємств. Висновки щодо помилковості аграрних реформ, спрямованих на руйнування великотоварного виробництва, знайшли подальше відображення у інших працях вченого (див., напр.: [14]).

Робота М. Ф. Соловйова «Динаміка відтворювального процесу в аграрному секторі економіки України в контексті ринкових трансформацій» мала вагомий вплив на хід дискусій у 2008 р. з питань ефективності аграрної реформи. Ця стаття є взірцем справжнього наукового підходу до аналізу аграрної реформи. В ній по-новому досліджувалися проблеми відтворення сільськогосподарського виробництва. Ринкові трансформації в аграрному секторі економіки, відмічав М. Ф. Соловйов, супроводжувалися руйнацією створеного виробничого потенціалу, соціальної інфраструктури [15].

Слід підкреслити, що в перші роки ринкових трансформацій склалися два принципові напрями реформування аграрного сектору економіки України. Перший із них базувався на концепції еволюційного реформування колгоспів та радгоспів в організаційно-виробничі структури ринкової орієнтації і збереження великотоварного виробництва (І. І. Лукінов, М. Ф. Соловйов, В. Я. Амбросов). Прихильники другого напрямку (П. І. Гайдуцький, Т. В. Ярославська, В. В. Липчук та ін.) доводили необхідність і доцільність широкого переходу до дрібних селянських господарств, заснованих на ручній

праці. Вони спиралися на твердження, що, чим дрібніше господарство, тим більше виробляють і навіть одержують прибутку з розрахунку на одиницю земельної площі [16].

В Україні з 2000 р. питома вага господарств населення перевищила 50 % у валовій продукції сільського господарства. Це «досягнення» використовувалося як основний аргумент щодо ефективності реформ. Проте проведені М. Ф. Соловйовим ґрунтовні дослідження спростовують ці аргументи. Наприклад, у 1990 та 1999 рр. обсяги виробництва валової продукції в господарствах населення були приблизно однаковими – 44,6 та 43,1 млрд. грн., однак у першому випадку їх питома вага в загальному обсязі виробництва валової продукції становила 30,6 %, у другому – 60,7 % [15, с. 41]. «Самі собою відносні показники, – писав М. Ф. Соловйов, – дають помилкове уявлення про благополуччя в аграрному секторі економіки. Бо абсолютний приріст виробництва валової продукції в господарствах населення за 17-річний період виявився просто мізерним (8,7 млрд. грн. або 19,6 %). А якою цінною досягнуть цей приріст – про це замовчують. За той же період площа сільськогосподарських угідь у господарствах населення зросла у 5,8 раза, а в абсолютному вираженні – у 13,0 млн. грн.» [15, с. 42]. Особливу актуальність має аналіз тенденцій зміни обсягів та галузевої структури сільськогосподарського виробництва. Оцінюючи динаміку розвитку сільськогосподарського виробництва, М. Ф. Соловйов наголошує, що найшвидшими темпами скорочується виробництво продукції тваринництва. У 2007 р. порівняно з 1990 р. обсяг виробництва продукції рослинництва скоротився на 25,3 %, тваринництва – у 2 рази [15, с. 42]. При цьому ним доведено, що особисті господарства населення не відрізняються високою товарністю.

Відому цінність для практики представляє його головна теза про те, що забезпечення продовольчої безпеки країни та формування збалансованого ринку можливе лише на основі відродження великих спеціалізованих підприємств із поступовим переходом до моделі інтенсивного типу [12; 14–15].

Окрім фундаментальних праць М. Ф. Соловйова з теми реформування аграрного сектора в його науковому доробку зустрічаються публікації з питань продовольчої безпеки, концентрації та кооперування сільськогосподарського виробництва, орендної плати. Вченому належить низка оригінальних досліджень з питань функцій і природи заробітної плати, концентрації сільськогосподарського виробництва, розвитку тваринництва та багатьох інших, що мають велике значення для теорії і практики аграрної економічної науки.

Науковій проблемі місця та ролі великотоварного виробництва в аграрному секторі економіки України стосовно умов ринкового механізму господарювання присвячена стаття М. Ф. Соловйова «Про концентрацію виробництва та розміри сільськогосподарських підприємств» [17]. Вона з'явилася на противагу публікаціям зі спробами поставити під сумнів переваги великотоварного виробництва і довести зворотнє (слід особливо відмітити, що точка зору щодо переваги господарств населення перед сільськогосподарськими підприємствами була визнана помилковою більшістю українських вчених – *Авт.*). В умовах деяких «реформаторів» не лише розроблялися, але й практично здійснювалися ідеї деконцентрації виробництва (розукреплення колгоспів та радгоспів, а потім колективних сільськогосподарських підприємств). Особливо це проявлялося в ряді областей, де стратегію аграрних реформ визначали західні фірми, їх радники та консультанти. «Постулат про переваги великого колективного господарства над сімейним, – писав акад. П. І. Гайдуцький, – не підтверджується в жодній країні

світу» [16]. Деякі з них зводилися до рангу об'єктивної закономірності: «Для України закономірним є перехід від колективної до сімейно-приватної форми господарювання» [16]. Цю тезу переконливо спростував М. Ф. Соловійов на основі дослідження досвіду розвинутих країн та динаміки відтворення на сільськогосподарських підприємствах. На основі методу групувань автор дослідив тенденції зміни розмірів сільськогосподарських підприємств і встановив взаємозв'язок з показниками економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. Відмінною рисою господарств цієї групи (до 1000 га) є екстенсивний характер ведення господарства. У п'ятій групі (понад 4000 га) порівняно з першою групою виробничі затрати в розрахунку на 1 га більше в 1,6 рази, а маса прибутку – в 2,5 рази [17, с. 16]. Змінівши умови угруповання, зробивши ознаку рівень рентабельності, автор підтверджує свої висновки. Збитковими були дрібні за розмірами господарства переважно з екстенсивною формою відтворювального процесу [17, с. 17]. «Тільки велике індустріальне виробництво інтенсивного типу, – писав М. Ф. Соловійов, – забезпечує високий рівень продуктивності праці та конкурентоспроможність продукції» [17, с. 11]. В той же час організація особистих господарств населення нерозривно пов'язана з надмірною інтенсивністю і невпорядкованістю режиму праці, відсутністю нормального відпочинку і культурного дозвілля, що наносить немалий збиток розширеному відтворенню робочої сили і розвитку особистості.

М. Ф. Соловійов не виступав огульно проти малих та середніх форм господарювання. З урахуванням нерівномірності реального усупільнення праці вони досить придатні й доцільні на ряді ділянок. Крім того, багатоукладна економіка взагалі не може існувати і нормально функціонувати без маси дрібних і середніх підприємств, які здатні з мінімальними затратами виробляти ряд трудомістких видів продукції, швидко й еластично

пристосовуватися до зміни кон'юнктури споживчого попиту, а також виконувати замовлення для великих підприємств.

У статті «Ринкові трансформації в аграрному секторі в контексті наукової спадщини І. І. Лукінова» М. Ф. Соловйовим узагальнено цикл досліджень у галузі реформування сільськогосподарських підприємств і наголошено на тому, що «стратегія розвитку аграрного сектору економіки перш за все повинна бути спрямована на відродження аграрних спеціалізованих господарств» [18, с. 11]. «Забезпечення продовольчої безпеки і формування збалансованого ринку, – писав М. Ф. Соловйов, – можливі тільки на основі відродження великих спеціалізованих господарств з поступовим формуванням моделі розвитку інтенсивного типу. Дві інші форми – фермерські господарства та господарства населення будуть доповнювати формування товарних ресурсів продовольства» [18, с. 12].

Важливою складовою досліджень М. Ф. Соловйова була тема організації сільськогосподарських підприємств ринкового типу. Досліджуючи кооперативну форму організації в Україні, вчений зробив висновок, що сільськогосподарські виробничі кооперативи найбільш повно відповідають вирішенню головного стратегічного завдання – формування масового середнього класу [19, с. 37]. На прикладі СПК «Батьківщина», яке є високоорганізованим багатогалузевим господарством, М. Ф. Соловйов довів, що лише за умови великотоварного виробництва досягається висока ефективність не тільки усієї діяльності, а також продукції тваринництва. Тільки за цією організаційною формою великого реформованого сільськогосподарського підприємства реалізується ідея поєднання в одній особі селянина власника і господаря.

Дослідженню еволюції розвитку теоретичних уявлень і концептуальних підходів до механізму формування заробітної плати в умовах ринкового

механізму господарювання присвячена стаття «Економічна природа і функції заробітної плати в умовах ринкового механізму господарювання» [20], в якій зроблено аналіз того, якою мірою законодавство України відповідає її економічній природі, місцю і ролі у відтворюваному процесі. На основі досліджень диференціації заробітної плати М. Ф. Соловйовим зроблено важливий висновок, що протягом багатьох років заробітна плата підтримується на соціально низькому рівні, порушується принцип соціальної справедливості, вона не відповідає вимогам відтворення робочої сили і формуванню ефективного мотиваційного механізму [20, с. 31]. Визначено напрями подальшого реформування заробітної плати. У статті «Стан і тенденції розвитку тваринництва в контексті продовольчої безпеки України» [21] на основі аналізу статистичних даних зроблено ряд актуальних висновків щодо необхідності збереження великотоварних підприємств як основи забезпечення продовольчої безпеки країни.

Окремі публікації присвячено питанням економічного механізму формування орендної плати [22], її розмірам, диференціації залежно від розмірів сільськогосподарських підприємств. На основі групування 431 сільськогосподарських підприємств Харківської області з застосуванням кореляційно-регресійного аналізу М. Ф. Соловйов встановив залежність і тісноту зв'язку між розмірами сільськогосподарських підприємств і рівнем їх рентабельності та величиною орендної плати [22, с. 22]. В умовах великого виробництва, робить висновок М. Ф. Соловйов, складаються більш сприятливі умови збільшення розміру орендної плати.

В останніх публікаціях вченого подано розгорнутий аналіз реформування сільськогосподарського виробництва, оцінено наслідки помилкової стратегії реформування для аграрного сектору економіки країни [23].

М. Ф. Соловійов виступав проти голосливих звинувачень та бездоказових тверджень. Яскравий приклад – гостра полеміка з акад. П. І. Гайдуцьким, який робив низку необґрунтованих висновків. Аналізуючи рівень концентрації в Україні та США, П. І. Гайдуцький писав: «Надмірне укрупнення колгоспів стало очевидним ще у 80-х роках. Вже тоді почалося їхнє дроблення та збільшення кількості (майже на 3 тис.)» [24, с. 8]. Автор переконливо на основі статистичних даних доводив помилковість даного твердження. Недоречним, писав М. Ф. Соловійов, є порівняння середніх розмірів сільськогосподарських підприємств України із середніми розмірами ферм у США та країнах ЄС. «В Україні склалася система великотоварного виробництва, основу якої складали колгоспи та радгоспи, а в США та країнах Заходу сільське господарство базується на поєднанні великого, середнього та дрібного агробізнесу. Однак це не привід для узагальнення, тим більше наукового висновку [15, с. 15].

У публікації «Про стратегію економічних реформ і ринкових перетворень в аграрному секторі» [11] М. Ф. Соловійов виступив послідовним прибічником зваженого й еволюційного підходу до продажу сільськогосподарських земель, сформувавши це так: «В нашій уяві, прибічники найшвидшого введення приватної власності на землю абсолютизують роль і значення цього фактору. Потрібний зважений, еволюційний підхід, інакше поспішна і непродумана денационалізація (приватизація) дасть не той ефект, на який вона розрахована» [11, с. 13]. Це – закономірно. Як далі відмічає автор, за відсутності політичної та економічної стабільності, руйнування механізмів державного управління і регулювання, яскраво вираженої корумпованості суспільства купівля-продаж землі може в цілому привести до ряду негативних явищ, у тому числі і до соціального вибуху. Тому він запропонував встановити для перехідного періоду чіткі межі застосування приватної власності.

Переконані, що наукові ідеї М. Ф. Соловйова спрогнозували подальший розвиток сільського господарства в Україні і стали, по своїй суті, пророчими, сформувавши при цьому окремий дослідницький контекст у реформуванні галузі. Здатність вченого передбачати розвиток сільськогосподарського виробництва і нестандартно мислити пов'язують з його виробничим досвідом. Факт практичної роботи на великому сільськогосподарському підприємстві є одним із вирішальних факторів формування його особистості. Можна лише здогадуватися, що відчував дослідник, коли фактично на його очах відбувалася руйнація великотоварного сільськогосподарського виробництва, становленню та розвитку якого він віддав усі свої сили та знання. Практика довела правильність наукових поглядів М. Ф. Соловйова практично за всіма висновками, що були ним зроблені у процесі аналізу реформування аграрного сектору. Відтінок жалю за втраченими економічними можливостями сільського господарства як однієї із галузей національної економіки України, підкреслений оцікою стратегії реформування галузі, приводить дослідників до розуміння помилковості аграрної реформи, яка призвела до руйнування великотоварного виробництва, знищення цілих галузей, зростання безробіття, вимирання українських сіл, імпорту продовольства, загрози продовольчій безпеці країни.

Чи вніс час у корективи в оцінках, даних сучасними дослідниками? Можна, на наше переконання, не сумніватися, зокрема, в тому, що неупереджений сучасний читач у виданнях визнає в їх авторів непересічного економіста-професіонала, який володіє досліджуваним предметом і в теоретичних його аспектах, і з позиції осмислення великого фактичного матеріалу з господарського життя аграрного сектору України. Представляється, що читання навіть однієї цієї праці достатньо для висновку: аграрна наука виграє від того, що більше праць М. Ф. Соловйова будуть знову доступними

читачам. Зростаючий інтерес до творчості вченого обумовлений перш за все тим, що він поєднав справжнє прагнення до пізнання реалій економічного життя з тягою до їх глибокого теоретичного осмислення, знання і повагу до науки, з використанням досить коректних форм наукової полеміки (без настільки поширеного в минулі часи нав'язування ярликів), володів тонким методологічним чуттям. Звертання до праць М. Ф. Соловйова може принести немало користь при вирішенні не тільки тих або інших відносно окремих, але й загальних економічних проблем зі сфери економіки сільського господарства.

Висновки. Діяльність М. Ф. Соловйова, на жаль, не була гідно оцінена його сучасниками, у зв'язку з чим протягом тривалого проміжку часу ідеї автора не використовувалися для вирішення складних економічних завдань. В останні роки відмічається значне підвищення інтересу до висунутої самим життям нагальної необхідності уточнення уявлень про природу ряду економічних явищ, зокрема, організацію сільськогосподарського виробництва. Значну увагу привертають праці вчених кінця XX – початку XXI ст. У таких умовах не можна не звернутися до ідей М. Ф. Соловйова, який увійшов в історію української аграрної економічної думки в якості організатора та захисника великотоварного сільськогосподарського виробництва. Наукова спадщина М. Ф. Соловйова не втратила сьогодні актуальності й практичного значення.

Список використаних джерел та літератури

1. Вчені економісти-аграрники. Книга 5. Українські вчені-аграрії XX ст. За ред.: М. В. Зубець, О. М. Шпичак та В. П. Ситник. Київ: Аграрна наука, 2001. 513 с.
2. Голікова О. М., Кравцов А. І., Киричок Р. І. Історія Харківського національного аграрного університету імені В. В. Докучаєва. Харків, 2011. 544 с.
3. Соловьев Н. Ф. Вопросы рационального использования орошаемых земель. *Проблемы экономики сельского хозяйства Левобережной Украины: Труды ХСХИ им. В. В. Докучаева*. Харьков, 1970. Т. 136. Вып. 1. С. 146–153.

4. Соловйов М. Ф. Організація і планування колгоспного виробництва. Київ: Урожай, 1971.
5. Соловьев Н. Ф. Финансовый план и фонды экономического стимулирования: Учебное пособие. Харьков, 1972. 159 с.
6. Соловйов М. Ф. Економіка, організація і планування сільськогосподарського виробництва. Київ: Урожай, 1980.
7. Соловьев Н. Ф., Андрусенко Г. А., Савченко В. Д. Организация производства в сельскохозяйственных предприятиях: Учеб. пособие для студ. экон. спец. с-х вузов. Харьков: ХГАУ, 1993. 344 с.
8. Соловьев Н. Ф. Рекомендации по штатной численности и нормативы на оплату труда руководящих работников, специалистов и обслуживающего персонала колхозов и совхозов Украинской ССР. Киев: Урожай, 1987.
9. Дробот В. І., Мартьянов В. П., Соловйов М. Ф., Токар А. В., Шиян В. Й. Бізнес-план розвитку сільськогосподарського підприємства. Київ: Мета, 2003, 336 с.
10. Соловьев Н. Ф. Аренда как форма преобразований отношений собственности в аграрном секторе экономики. *Арендные отношения в системе экономического механизма хозяйствования в агропромышленном комплексе: Сб. науч. тр. / Харьк. гос. агр. ун-т. Харьков, 1992.*
11. Шиян В. Й., Соловьев Н. Ф. Земельные отношения в системе рыночного механизма хозяйствования в агропромышленном комплексе. Экономический механизм хозяйствования в условиях рыночных отношений в агропромышленном комплексе. Сб. науч. тр. Харьк. гос. агр. ун-т. Харьков, 1994.
12. Соловьев Н. Ф. О стратегии экономических реформ и рыночных преобразований в аграрном секторе экономики Украины. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 1998. № 4. С. 3–16.
13. Маховик П. Концепція руїни. Сільські вісті. 1999. 15 січня, С. 6.
14. Соловьев Н. Ф. О стратегии экономических реформ и рыночных преобразований в аграрном секторе экономики Украины. Киев: ІАЕ, 1999.
15. Соловьев Н. Ф. Динамика воспроизводственного процесса в аграрном секторе экономики Украины в контексте рыночных трансформаций. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2008. № 7. С. 35–45.
16. Гайдучкий П. І. Економічні реалії та індустріальні міражі. Урядовий кур'єр. 1999. № 244.
17. Соловьев Н. Ф. О концентрации производства и размерах сельскохозяйственных предприятий. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2004. № 8. С. 10–24.
18. Соловйов М. Ф., Кошкалда І. В. Ринкові трансформації в аграрному секторі в контексті наукової спадщини І. І. Лукінова. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2008. № 3. С. 3–13.

19. Соловьев Н. Ф. Кооперативная форма организации сельскохозяйственных предприятий. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2004. № 7. С. 22–38.

20. Соловьев Н. Ф. Экономическая природа функции заработной платы в условиях рыночного механизма хозяйствования. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2004. № 10. С. 3–32.

21. Соловьев Н. Ф. Состояние и тенденции развития животноводства в контексте продовольственной безопасности Украины. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2008. № 9. С. 18–28.

22. Соловйов М. Ф., Кошкалда І. В. Економічний механізм формування орендної плати на землю. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2004. № 9. С. 3–22.

23. Соловьев Н. Ф. Тенденции развития аграрного сектора экономики Украины в контексте рыночных трансформаций. *Вісник ХНАУ. Серія «Економіка і природокористування»*. 2009. № 13. С. 27–37.

24. Гайдучкий П. І. Аграрна реформа: міфи та істина. *Економіка АПК*. 2003. № 9. С. 3–9.

References

1. (2001). Vcheni ekonomisty-agrarnyky. Knyga 5. Ukrayinski vcheni-agrariyi XX st. za red. M. V. Zubecz, O. M. Shpychak ta V. P. Sytnyk. [Zubecz, M. V., Shpychak, O. M., & Sytnyk V. P. (Eds.) Agrarian economist scientists. Book 5. Ukrainian agrarian scientists of the 20th century]. Kyiv [In Ukrainian].

2. Golikova, O. M., Kravczov, A. I., & Kyrychok, R. I. (2011). Istoriya Kharkivskogo nacionalnogo agrarnogo universytetu imeni V. V. Dokuchayeva. [History of Kharkiv National Agrarian University named after V. V. Dokuchaev] Kharkiv [In Ukrainian].

3. Solovev, N. F. (1970). Voprosy ratsionalnogo ispolzovaniya oroshaemykh zemel [Issues of rational use of irrigated lands]. *Problemy ekonomiki selskogo hozyaystva Levoberezhnoy Ukrainy: Trudy HSHI im. V. V. Dokuchaeva*. Harkov, vol. 136, issue 1, pp. 146–153 [In Russian].

4. Solovjov, M. F. (1971). Organizaciya i planuvannya kolgospnogo vyrobnyctva [Organization and planning of collective farm production]. Kyiv [In Ukrainian].

5. Solovev, N. F. (1972). Finansovyy plan i fondy ekonomicheskogo stimulirovaniya: Uchebnoe posobie [Financial plan and economic stimulation funds]. Harkov [In Russian].

6. Solovjov, M. F. (1980). Ekonomika, organizaciya i planuvannya silskogospodarskogo vyrobnyctva [Economics, organization and planning of agricultural production]. Kyiv [In Ukrainian].

7. Solovev, N. F., Andrusenko, G. A., & Savchenko, V. D. (1993). Organizatsiya proizvodstva v selskohozyaystvennykh predpriyatiyah: Ucheb. posobie

dlya stud. ekon. spets. s-h vuzov. [Organization of production in agricultural enterprises]. Harkov [In Russian].

8. Solovev, N. F. (1987). Rekomendatsii po shtatnoy chislennosti i normativyi na oplatu truda rukovodyaschih rabotnikov, spetsialistov i obsluzhivayuschego personala kolhozov i sovhozov Ukrainskoy SSSR [Recommendations on the number of employees and standards for the remuneration of managers, specialists and service personnel of collective farms and state farms of the Ukrainian USSR]. Kiev [In Russian].

9. Drobot, V. I., Martyanov, V. P., Solovyov, M. F., Tokar, A. V., & Shyyan, V. Y. (2003). Biznes-plan rozvytku silskohospodarskoho pidpryyemstva [Business plan for the development of an agricultural enterprise]. Kyiv [In Ukrainian].

10. Solovev, N. F. (1992). Arenda kak forma preobrazovaniy otnosheniy sobstvennosti v agrarnom sektore ekonomiki [Rent as a form of transformed property relations in the agrarian sector of the economy]. *Arendnyie otnosheniya v sisteme ekonomicheskogo mehanizma hozyaystvovaniya v agropromyshlennom komplekse: Sb. nauch. tr.* Harkov [In Russian].

11. Shyyan, V. J., & Solovev, N. F. (1994). Zemelnyie otnosheniya v sisteme ryinoch-nogo mehanizma hozyaystvovaniya v agropromyshlennom komplekse [Land relations in the system of the market mechanism of management in the agro-industrial complex]. *Ekonomicheskyy mekhanizm hozyaystvovaniya v usloviyah ryinochnykh otnosheniy v agro-promyshlennom komplekse. Sb. nauch. tr.* Harkov [In Russian].

12. Solovev, N. F. (1998). O strategii ekonomicheskikh reform i ryinochnykh preobrazovaniy v agrarnom sektore ekonomiki Ukrainyi [On the strategy of economic reforms and market transformations in the agricultural sector of the Ukrainian economy]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 4, pp. 3–16 [In Russian].

13. Mahovyk, P. (1999). Koncepciya ruyiny [Ruin concept]. *Silski visti*, 15 sichnya [In Ukrainian].

14. Solovev, N. F. (1999). O strategii ekonomicheskikh reform i ryinochnykh preobrazovaniy v agrarnom sektore ekonomiki Ukrainyi [About the strategy of economic reforms and market transformations in the agrarian sector of the Ukrainian economy]. Kyiv [In Russian].

15. Solovev, N. F. (2008). Dinamika vosproizvodstvennogo protsessa v agrarnom sektore ekonomiki Ukrainyi v kontekste ryinochnykh transformatsiy [Dynamics of the reproduction process in the agricultural sector of the Ukrainian economy in the context of market transformations]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 7, pp. 35–45 [In Russian].

16. Gajduczyk, P. I. (1999). Ekonomichni realiyi ta industrialni mirazhi [Economic realities and industrial mirages]. *Uryadovyj kuryer*, no. 244 [In Ukrainian].

17. Solovev, N. F. (2004). O kontsentratsii proizvodstva i razmerah selskohozyaystvennyih predpriyatiy [About the concentration of production and the size of agricultural enterprises]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 8, pp. 10–24 [In Russian].

18. Solovjov, M. F., Koshkalda, I. V. (2008). Rynkovi transformaciyi v agrarnomu sektori v konteksti naukovoï spadchyny I. I. Lukinova [Market transformations in the agricultural sector in the context of the scientific legacy of I. I. Lukinov]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 3, pp. 3–13 [In Ukrainian].

19. Solovev, N. F. (2004). Kooperativnaya forma organizatsii selskohozyaystvennyih predpriyatiy [Cooperative form of organization of agricultural enterprises]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 7, pp. 22–38 [In Russian].

20. Solovev, N. F. (2004). Ekonomicheskaya priroda funktsii zarobotnoy platyi v usloviyah rynochnogo mehanizma hozyaystvovaniya [The economic nature of the wage function in the conditions of the market economy mechanism]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 10, pp. 3–32 [In Russian].

21. Solovev, N. F. (2008). Sostoyanie i tendentsii razvitiya zhivotnovodstva v kontekste prodovolstvennoy bezopasnosti Ukrainyi [The state and tendencies of the development of animal husbandry in the context of food security of Ukraine]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 9, pp. 18–28 [In Russian].

22. Solovjov, M. F., & Koshkalda I. V. (2004). Ekonomichnyj mehanizm formuvannya orendnoyi platy na zemlyu [Economic mechanism of land rent formation]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 9, pp. 3–22 [In Ukrainian].

23. Solovev, N. F. (2009). Tendentsii razvitiya agrarnogo sektora ekonomiki Ukrainyi v kontekste rynochnyih transformatsiy [Trends in the development of the agricultural sector of the Ukrainian economy in the context of market transformations]. *Visnyk HNAU. Seriya «Ekonomika i pryrodokorystuvannya»*, no. 13, pp. 27–37 [In Russian].

24. Gajduczyk, P. I. (2003). Agrarna reforma: mify ta istyna [Agrarian reform: myths and truth]. *Ekonomika APK*, no. 9, pp. 3–9 [In Ukrainian].

Рецензенти:

О. Я. Пилипчук, д. біол. н., проф.;

О. І. Уткін, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 05.08.2024 р.